

MAYA ŞÜKÜROVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
Sukurova.maya@mail.ru

ÜMUMİ DİLÇİLİKDƏ EKSPRESSİVLİK KATEQORİYASI VƏ ONUN ÖYRƏNİLMƏSİ TARİXİNDƏN

Xülasə

İnsanın emosional vəziyyətini ifadə edən dil vasitələri geniş planlıdır və dilin müxtəlif səviyyələrində fərqli miqdarda, fərqli quruluşda mövcuddur. Nitqdə ən aşkar şəkildəki məlumat obyekt və predmetin adında və onunla bağlı xəbərdədir. Emosiyaların hər bir dildə qəbul edilmiş adları vardır. Məsələn, sevinc, kədər, qorxu, nifrət və s. Emosiya hal və vəziyyətlə bağlı olduğundan onların fəllə ifadə edilən adları mövcuddur: sevinmək, kədərlənmək, qəhərlənmək, qəmlənmək, qorxmaq, təəccüblənmək və s. Dilin lüğət fondunda belə sözlər kifayət qədər çoxdur. Əgər emosiyanın ifadə edən leksik vahidlərin leksik-semantik sahəsini qursaq, qeyd olunan sözlər emosionallıqla bağlı sözlər toplusunu yaradacaqdır. Müxtəlif nitq hissələrinə aidiyyəti nəzərə alsaq, emosiya ilə əlaqədar sözlərin, əsasən fel, isim və sifət olması aşkarlanır. Predmet, hal, vəziyyət, keyfiyyət bildirib emosiya ilə əlaqədar sözlər yazılı və şifahi nitqdə emosiyanın göstəricisi kimi çıxış edir. Dildə emosiyanın göstəricisi olan linqvistik vahidlərin mövcudluğu emosionallığın linqvistik statusluğunu ilk təsdiq edən vasitədir. Bununla yanaşı, leksik səviyyədə frazeoloji vahidlərin müəyyən qismi də bilavasitə emosionallıq və ekspressivliklə bağlıdır. Dil sistemində elə söz və ifadələr vardır ki, onlar insanın müəyyən fəaliyyətini bildirir. Belə sözlər bilavasitə emosiyanı adlandırmır. Lakin həmin sözlər emosiyanın fizioloji, psixoloji gerçəkləşməsinin nəticəsi olan hadisələri ifadə edir. Deməli, bu sözlər dolayısı ilə olsa da, emosiya ilə sıx əlaqəlidir. Gülmək, ağlamaq, pıçıldamaq, yalvarmaq, ayağa düşmək, boynunu qucaqlamaq, saçını sığallamaq, başından vurmaq, sözünü kəsmək və s. Göründüyü kimi, dilin emosionallıq sahəsinin həddlərini genişləndirən xeyli miqdarda başqa dil vasitələri vardır. Məqalədə ekspressivlik kateqoriyası və onun öyrənilməsi tarixi haqqında kifayət qədər məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: emosionallıq, ekspressivlik, dilçilik, ifadəlilik, psixoloji, kateqoriya

“Ekspressiya” latın sözüdür, “ekspressio” ifadəli deməkdir. Ekspressivlik “ifadəlilik”, “təsirlilik” kimi anlaşılr. Dilçilikdə ekspressivlik və emosionallıq terminləri çox vaxt yanaşı və müvazi, özü də adətən eyni mənada işlədilmişdir. Hər iki anlayışın əhatə dairəsi və xüsusiyyətləri yalnız son zamanlar tədqiqatçılar tərəfindən dəqiq müəyyənləşdirilmişdir. Məna problemi dilçilikdə ən mürəkkəb problemlərdən biri olub bu vaxta kimi hər tərəfli şəkildə dərinlən öyrənilməmişdir. Məna həm insan intellekti, həm də onun emosiyaları ilə əlaqədardır. Mənanın bu ikinci komponenti-

nin ekspressivlik- emosionallıq cəhətdən araşdırılmasının mühüm əhəmiyyəti vardır.

Sözdə əşyavi-məntiqi məna ilə yanaşı ekspressiv – emosional elementlər də mövcuddur ki söz təkcə insandan kənar olan mövcud əşyanı bildirmir, həmçinin arzu və istəkləri də, insanın daxili hiss və həyəcanlarını da əks etdirir.

Doğurdan da, söz çox az halda yalnız fikrin ifadəsi kimi çıxış edir. Adətən başqasının nitqini dinləyərkən danışanın psixoloji vəziyyəti haqqında, onun deyilən fikrə münasibəti haqqında mühakimə yürütmək olar. İnsanın xarici aləmdəki əşya və hadisələrə münasibətinin təzahürü olan daxili hissləri və əhval-ruhiyyəsi müvafiq dil vasitələri ilə realizə olunur. Həmin dil vasitələri dilçilik ədəbiyyatında müxtəlif terminlər ilə əks etdirilir ki, bunlardan ən çox yayılanı və məqbul görülməni ekspressivlik terminidir. Ekspressivlik və emosionallıq anlayışları daxili emosiyaların təzahür tərzilə əlaqədar olduğundan psixoloji və məntiqi kateqoriyalarla şərh olunduğu kimi həm də idrak prosesi ilə bağlı olduğu üçün bunların şərh hissə idrakın lingvistik ifadəsinin müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Ekspressivlik kateqoriyasının öyrənilməsi problemi dilçilikdə mübahisəli məsələlərdən biri olmuşdur. Belə ki, bu kateqoriya haqqında dilçilərin fikirləri eyni olmamışdır. Nitqin ifadəliliyini yaratmaq, onun təsir gücünü artırmaq yolları hələ qədimdən diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri olmuşdur. Nitqin ifadəliliyi- “ekspressiya” daim dilçiləri düşündürmüşdür. Dilçilikdə ekspressivlik nəzəriyyəsinin ilkin elementləri XIX əsrin sonlarında fransız dilçi alimi J.Vandries və digər dilçi alim A.A. Potebniyanın məqalə və monoqrafiyalarında əks olunmuşdur. Onlar ekspressivlik kateqoriyasını “affektivlik” kateqoriyası ilə əlaqələndirirdilər. Ekspressivliyin bir kateqoriya kimi öyrənilməsinə xüsusi maraq XX əsrin ortalarında daha da artdı, bu da ki öz əksini bir sıra dilçi alimlərin (Ş.Balli, E.M.Qalkina və.s) məqalə və monoqrafiyalarında tapmışdır. Yüksək ifadəliliyə malik canlı danışmaq dilinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən “ekspressivlik” anlayışı çox vaxt bəzi dilçilər tərəfindən “emosionallıq” anlayışı ilə eyniləşdirilir. Bu baxımdan Ş.Balli, J.Vandries, S.Ulman və başqalarının tədqiqatları diqqəti cəlb edir.

Ekspressivlik dilin əsas funksiyası olan kommunikativliklə sıx əlaqədə aşkarlanan, lakin semantik informasiyanı bilavasitə fikir predmetini konnotativ çalarlarla zənginləşdirən kateqoriyadır. Bu fikrə əsaslanaraq demək olar ki, ekspressivlik ötürücünün qəbul ediciyə və nitq predmetinə subyektiv baxımdan istiqamətlənmiş emosional çalarlı münasibətidir. Dilçiliyə dair izahlı lüğətlərdə ekspressivlik anlayışı aşağıdakı kimi izah olunmuşdur: “Ekspressivlik” dilin semantik – stilistik aspekti olub kommunikasiya prosesində danışanın ifadə olunmuş fikrə və ya adresata subyektiv hissi münasibətidir. (ЛЭС, s. 591). Rus dilçi alimi Q.N.Akimova ekspressivliyi “Экспрессивные свойства синтаксических структур” adlı məqaləsində bu cür izah etmişdir: Ekspressivlik üslubi baxımdan ifadəliliyi əks etdirən nitq vasitəsidir.” Qeyd etmək lazımdır ki, nitqin ekspressivliyinin müasir konsepsiyasının banisi İsveçrə alimi Ş.Balli hesab olunur. Öz əsərlərində dil ekspressiyasını praktik və nəzəri baxımdan tədqiq edən Ş.Balliyə görə nitq affektivdirsə deməli ekspressivdir. Ş.Balli öz tədqiqatında ekspressivliyi üslubi problem kimi təqdim edir. Bu da təsadüfi deyil-

dir, çünki üslubiyyatın diqqət mərkəzində həmişə danışanın müəyyən ictimai- funksional, yaxud da emosional çalarlığa malik hisslərinin ötürmək üçün vasitələrin seçilməsi qanunauyğunluğu durur. Ş.Balli “emotiv”, “affektiv”, “ekspressiv” terminlərini işlədərək onları eyniləşdirir. Ş.Balli konsepsiyasında intellektuallıq və affektivlik birbirinə qarşı qoyulan münasibətlərdə təzahür edir. O yazırdı ki, affektivlik fikirlərimizin subyektiv formalarının təbii və spontan təzahürüdür: o bizim həyatı hisslərimiz, arzularımız. Qiymətli mülahizələrimizlə qırılmaz surətdə bağlıdır, o gerçəklikdə göstərdiyimiz insanların şəxsi marağının xarici ifadəsidir. (²Ch.Balli, s 113). Görkəmli rus dilçisi akademik V.V.Vinoqradov da öz tədqiqatlarında ekspressivlik və emosionallıq məsələlərinə toxunmuş və hər iki ifadəni fərqləndirmədən onların ayrılmaz olduğunu qəbul edir. (³V.V.Vinoqradov 117) Praqa dilçilik məktəbinin nümayəndəsi V.Matezius da eyni fikri bildirərək ekspressiyanı “danışanın daxili vəziyyətinin ifadə edilməsi” kimi başa düşürdü. Ekspressivliyi emosionallıqla eyniləşdirən digər rus dilçi alimi A.M.Kotov yazır: “Emosionallıq dildə ekspressivlik şəklində əks olunan ekstralinqvistik kateqoriyadır, başqa cür desək, ekspressiv nitqmüəyyən emosional vəziyyətdə olan insana xasdır.” Bir sıra xarici dilçilərin tutduğu mövqeyə əsasən ekspressivlik qiymətləndirmə, intensivlik, obrazlılıq, hətta inkarlıq kateqoriyaları ilə eyniləşdirilmişdir. Təbiidir ki, bunlar biri digərini şərtləndirən və bir – biri ilə sıx surətdə bağlı olan kateqoriyalardır, lakin onları eyniləşdirmək olmaz. Ekspressivlik və obrazlılıq anlayışları arasındakı fəeqdən bəhs edərkən demək olar ki, hər ekspressiv nitq obrazlı olmur, lakin hər hansı bir obrazlı nitq ekspressivdir, çünki ifadəlilik ekspressiv nitqin əsas keyfiyyətlərindən biridir və obrazlılıq ekspressivliyin əsas məna komponentlərindən biridir. Ekspressivlik həmçinin intensivliklə də eyniləşdirilmişdir. Sözü əks etdirdiyi hadisənin kəmiyyət və keyfiyyət baxımından qiymətləndirilməsini bildirən, bu hadisənin dərəcəsini, miqdarını göstərən məna intensivlik hesab olunur. Ekspressiv işarə referentin kəmiyyət və keyfiyyət səciyyəsinə əks etdirdikdə intensivlik meydana çıxır. İntensivlik həmçinin ötürücünün emosional vəziyyətini, onun söylənilən fikrə münasibətini də bildirir. Bir sıra dilçilər isə ekspressivlik və emosionallığı inkarlıq kateqoriyası ilə də eyniləşdirirlər. Bu dilçilərdən V.V.Vinoqradov, Q.Svit, A.M.Peşkovski kimi klassik dilçilərin təsiri altında inkarın təsdiqə nisbətən daha emosional xarakterə malik olduğunu qeyd edir, psixoloji anlamı əsas götürərək inkarlığı affektiv kateqoriya kimi tədqiq edirlər. Bir çox tədqiqatçılar ekspressiv dil vahidlərinin dəqiq bir sərhədi olmadığını göstərirlər. Bəzi dilçilər bu kimi sözlərin miqdarının çox az olduğunu irəli sürsələr də başqaları əksinə, dilin lüğət tərkibini təşkil edən sözlərin az qala hamısının ekspressiv sözlər fondu olduğunu iddia edirlər. Lakin dilin lüğət tərkibinin neçə faizinin emosional – ekspressiv söz və ifadələrdən ibarət olduğu, onun tərkibi və hədudu haqqında təssəvvür oyadan əsərlər kifayət qədər deyildir. Bu sahəyə həsr olunmuş tədqiqat əsərlərini şərti olaraq iki qrupa bölmək mümkündür. Bir qrup əsərlərdə ekspressiv leksika ayrıca söz qrupu kimi öyrənilirsə, digərində müəyyən sahəyə məxsus vahidlər kimi və ya dilin müəyyən kateqoriyası kimi nəzərdən keçirilir.

T.Əfəndiyevanın mülahizələrinə əsasən emosionallıq və ekspressivlik yüksək keyfiyyətə malik canlı danışq dilinin xüsusiyyətləridir. Həmin keyfiyyəti özündə daşıyan sözlər dilin ən parlaq, ən təsirli nitq vahidləridir. Göründüyü kimi, külli miqdarda dilçilik ədəbiyyatında “emosionallıq” və “ekspressivlik” haqqında dilçilərin yürüdülmüş mülahizələrini ümumiləşdirdikdə belə qənaətə gəlirik ki, söylənilən fikirlərdə vahidlik yoxdur. Bu problemin kifayət qədər öyrənilməməsi “ekspressivlik” anlayışını ifadə edən terminologiya da dəqiq olmamasına səbəb olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. ЛЭС, s. 591.
2. Ch.Balli, Expressiveness and emotionality in linguistics. s 113
3. V.V.Vinoqradov. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. s. 117
4. J.Ginneken, Nitqin ifadəliliyi. s 199-205
5. S.Abdullayev. Dilçilikdə ekspressivlik və emosionallıq. s10-11
6. A.İ.Yefimov. Экспрессивные свойства синтаксических структур. s.46-48
7. D.S.Pisarev. Ekspressivlik və emosionallıq. s. 121
8. T.Əfəndiyeva. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. s. 170

M.Shukurova

Expressiveness category in general linguistics and its study history Summary

Language tools that express the emotional state of a person are broadly planned and are available at different levels of language and in different structures. The most obvious form of information in the speech is the name of an object and its associated information. Emotions have names in each language. For example, joy, sadness, fear and so on. As emotion is linked to situations, they have names that are common to each other: joy, sadness, anger, worry, fear, surprise, and so on. There are many such words in the dictionary of a language. If we construct the lexical-semantic field of lexical units expressing emotion, these words will form a set of words related to emotion. Given the different parts of speech, it is found that emotion-related words are primarily verbs, nouns, and adjectives. Words related to the subject, condition, quality, and emotion are written and act as an expression of emotion in oral speech.

The presence of linguistic units, which is an indication of emotion in the language, is the first to confirm the linguistic status of emotionism. At the same time, at the lexical level some of the phraseological units are directly related to emotion and expressiveness. There are words and expressions in the language system that denote a particular activity of a person. Such words do not directly call emotion. However, those words refer to events that result from the physiological and psychological realization of emotion. So these words, though indirectly, are closely related to emotion. There are many other language tools that extend the boundaries of the language's

emotional field. The article provides enough information about the category of expressiveness and the history of its study.

Keywords: emotionality, expressiveness, linguistics, expression, psychology, category

МШукурова

Категория выразительности в общем языкознании и история его
изучения

Резюме

Языковые инструменты, которые выражают эмоциональное состояние человека, широко планируются и доступны на разных уровнях языка и в разных структурах. Наиболее очевидной формой информации в речи является название объекта и связанная с ним информация. Эмоции имеют названия на каждом языке. Например, радость, грусть, страх и прочее. Поскольку эмоции связаны с ситуациями, у них есть общие имена: радость, грусть, гнев, беспокойство, страх, удивление и так далее. В словаре языка много таких слов. Если мы создадим лексико-семантическое поле лексических единиц, выражающих эмоции, эти слова сформируют набор слов, связанных с эмоциями. Принимая во внимание различные части речи, выясняется, что слова, связанные с эмоциями, - это в основном глаголы, существительные и прилагательные. Слова, относящиеся к теме, состоянию, качеству и эмоциям, написаны и выступают в качестве выражения эмоций в устной речи. Присутствие языковых единиц, которое является признаком эмоций в языке, является первым, чтобы подтвердить языковой статус эмоционизма. В то же время на лексическом уровне некоторые фразеологизмы напрямую связаны с эмоциями и выразительностью. В языковой системе есть слова и выражения, обозначающие определенную деятельность человека. Такие слова прямо не называют эмоциями. Однако эти слова относятся к событиям, которые являются результатом физиологической и психологической реализации эмоций. Таким образом, эти слова, хотя и косвенно, тесно связаны с эмоциями. Есть много других языковых инструментов, которые расширяют границы эмоционального поля языка. В статье достаточно информации о категории выразительности и истории ее изучения.

Ключевые слова: эмоциональность, выразительность, лингвистика, экспрессия, психология, категория

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.09.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 16.11.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülnarə Əhmədova tərəfindən çapa
tövsiyə olunmuşdur